

ПРОФЕСІЙНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ЯК ОСНОВА ДЛЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена аналізу основних підходів у дослідженні професійної стратифікації, проблем соціально-економічної нерівності та ролі професійної диференціації у дослідженні структури українського суспільства.

Ключові слова: професійна диференціація, професійні страти, внутрішньо-професійна стратифікація, міжпрофесійна стратифікація, соціально-економічний індекс професійного статусу.

І. Вступ. У стислі історичні терміни в Україні відбувається радикальна реорганізація соціально-економічної структури суспільства. Незавершеність і перехідність цього процесу супроводжується кризою традиційних норм, зразків поведінки, ролей, статусів, системи соціального контролю загалом. Це характерно для більшості країн пострадянського простору і може визначатися як криза соціально-економічної ідентичності [1, 8]

Соціально-трансформацію характеризує не тільки поява раніше неможливих позицій у системі стратифікації – насамперед класу власників і полярних їм прошарків «нових бідних» і маргіналів, а й відповідний стиль адаптації до статусно-рольових позицій, що виникають, – він припускає переоцінку й перегрупування підстав як соціальної, так і особистісної ідентичності.

В умовах сьогодення саме економічні фактори суспільної диференціації відіграють провідну роль та можуть виявитися ключем для розуміння дуже важливих процесів, котрі формують нові соціальні нерівності та визначають напругу соціально-економічного розвитку загалом. Насамперед це пов'язано з тим, що у суспільствах, які переживають перехідну кризу, економічні розбіжності досягають особливої глибини. У стабільних, сталих соціумах вони більшою мірою поєднані різним ступенем вияву одних і тих же тенденцій. Наприклад, становище більшості покращується або, навпаки, погіршується, але різною мірою у різних групах. У перехідних же суспільствах абсолютне підвищення рівня життя одних часто-густо поєднується із відносним

збіднінням тих, у кого життя поліпшується повільніше. Крім цього, абсолютне зниження життєвого стандарту одних супроводжується з відносним збагаченням тих, хто відносно небагато втрачає [2, 5]. Отже, перехідна природа теперішньої соціально-економічної стратифікації надає всім її елементам, незавершеного та невизначеного характеру.

II. Постановка проблеми. Сучасна трудова поведінка населення суспільств, котрі трансформуються, відображає узагальнену об'єднуючу настанову, що може бути охарактеризована як «інтереси людей» і визначена як базова соціально-економічна стратегія для будь-якої людської спільноти. Складовими елементами такої стратегії є насамперед бажання процвітати, забезпечити власний побут та нащадків, досягти певних життєвих благ, виконати визначену соціальну місію. Проте в перехідних нестабільних суспільствах, де держава не в змозі системно контролювати соціальні дії, а норми, що повинні утворювати ціннісний консенсус суспільства, відсутні, досягти зазначених елементів життєвих економічних стратегій стає проблематичним.

Економічна трудова поведінка людей перебуває у взаємозв'язку з процесами майнового розшарування та соціально-економічної нерівності. Сферу зайнятості, зокрема її структуру як чинник соціальної нерівності, доцільно розглядати по-різному: за галузями економіки, за видами власності, за типом зайнятості. Проте суть соціального аспекту зазначеної проблеми виявляється у певній відповідності соціально-економічної стратифікації суспільства за доходами і професійно-кваліфікаційної диференціації зайнятого населення [7, с. 56]. Понад те, стверджується, що закріпленість різних груп людей за відповідними видами (типами) діяльності є основою соціально-економічної нерівності. Саме соціально-економічний поділ праці не тільки є наслідком, а й причиною присвоєння одними людьми влади, власності, престижу й відсутності ознак просування інших у суспільній ієрархії [7, 57–58].

Підвищена увага до проблеми професійної стратифікації визначається насамперед значенням професії як базового соціального процесу, провідною роллю трудової діяльності як головної форми людської активності.

Для розуміння процесів становлення соціально-економічної нерівності важливо визначити, як професійна зайнятість та статусні позиції, якими вона відповідно наділяє індивідів впливають на соціальні групи у суспільстві та на стратифікацію українців загалом.

Існує безліч підходів у дослідженні соціально-економічної стратифікації суспільства. Одне із провідних місць у теоретико-методологічних підходах до досліджень соціально-економічної стратифікації займає саме професійна стратифікація.

За визначенням П. Сорокіна соціальна стратифікація є диференціацією певної даної сукупності людей (населення) на класи в ієрархічному ранзі [6, 141]. Один з напрямів стратифікаційного аналізу – вивчення соціально-професійної структури суспільства. В соціумі існує проблема нерівності людей, включаючи поділ суспільства на професійні страти. Цей поділ існував завжди, але в кожний історичний період виникали різні аспекти, які підлягали аналізу та вирішенню. Як зазначає, В. Радаєв: «Соціально-професійний поділ є однією з базових стратифікаційних систем, різноманітні приклади якої можна виявити у

будь-якому суспільстві з більш-менш розвиненим поділом праці» [4, 47].

Дослідження, присвячені аналізу професій, професійних груп в контексті стратифікаційних досліджень, проводилися багатьма вченими, такими як Т. Заславська, Л. Гордон, В. Радаєв, М. Руткевич, П. Сорокін, О. Шкаратан.

Функціональний підхід у дослідженні соціально-економічної стратифікації, що панував з 50-х до початку 70-х років у вивченні проблем нерівності і стратифікації, стверджував уявлення про стабільність соціальної стратифікації і зростання рівня консенсусу між класами в тодішньому індустріальному суспільстві [3, 110]. Основними методами дослідження соціальних груп, які використовувалися даним напрямком, були методи репутаційного і градаційного аналізу, тобто побудови шкал професійного престижу чи статусу. В основі методу є веберівське уявлення про статус, а також про те, що індивіди в сучасному суспільстві можуть бути класифіковані на основі факторів професії, освіти, релігії

чи етнічності. Ключовою тезою стало твердження професійної позиції як найкращого індикатора для опису соціальних груп. П. Блау і О. Данкен відзначали, що «ієрархія престижу та ієрархія економічних класів мають спільну основу та ознаки у професійній структурі» [8, 205]. Стартова точка цієї дослідницької методології була задана роботою П. Сорокіна «Соціальна мобільність» (1927 р.) в якій автор дав приклад багатофакторного аналізу класу і процесів стратифікації [6, 183]. Разом з тим, систематичні дослідження почалися лише в наступні десятиліття.

Аналіз останніх джерел чи публікацій. На основі емпіричних досліджень будуються узагальнені індекси професій (або престижу, статусу), які передбачають розрізнення, градацію професій і статусів як «кращих» чи «гірших» відповідно за доходом і престижем, характерними для їх представників. Найбільш яскравими варіаціями даного напрямку стали роботи Л. Уорнера [16], Е. М. Едвардса [9], Р. У. Ходжа і П. Россі [12], П. Блау і О. Д. Данкен [8], Г. Ленскі [14] та інших.

У формуванні методології побудови індексів особливу роль зіграли роботи Ллойда Уорнера і Елба М. Едвардса. Саме вони заклали традиції побудови «суб'єктивних» та «об'єктивних» індексів класу.

ІІІ. Виклад основного матеріалу дослідження. Л. Уорнер у серії праць, опублікованих у книзі «Місто янки», провів емпіричне дослідження соціально-економічної стратифікації в американському місті на основі розроблених ним «суб'єктивних» критеріїв соціально-економічної стратифікації - «соціально-економічних оцінок» (соціального престижу з точки зору освіти, місця проживання, доходу та походження). На підставі отриманих в ході опитувань оцінок їм була зроблена спроба сформуванню стандартний індекс статусних характеристик [16, 194]. Разом з тим, «суб'єктивні» підстави даного індексу викликали серйозні сумніви в його надійності.

На відміну від Л. Уорнера, Е. М. Едвардс запропонував «об'єктивну» соціоекономічну модель класифікації професій, яка базувалася на статистичних даних перепису населення [9]. Шкала Е. М. Едвардса показувала типові відмінності в рівнях освіти і доходу різних категорій працівників. Пізніше на її основі були розроблені складні індекси рівнів освіти та доходу представників різних професій, які активно ви-

користувалися в переписах населення США, Канади, Великобританії та інших країн з кінця 40-х років. Підхід демонстрував функціональну і статусну визначеність, доцільність і несуперечність кожного з соціальних класів – категорій зайнятих.

Помітним внеском у розвиток підходу стала робота групи соціологів на чолі з Р. Ходжем. Дослідники запропонували вимірювати професійні нерівності через рейтинги соціального становища і престижу конкретних професій [12, 289]. Високий ступінь стабільності та надійності даних рейтингів дозволяв використовувати їх для вимірювання соціально-економічних дистанцій між класами професій. Разом з тим даний спосіб вимірювання демонстрував і суттєві дослідницькі обмеження: здатність охопити лише відносно невелику кількість професій, а також певний суб'єктивізм у складанні списку професій. Вимірювання соціальних дистанцій і престижу дозволяло дослідникам вийти на проблеми функціональних змін в соціально-економічному просторі, які, однак, не були пов'язані з вивченням причин і наслідків цих змін.

П. Блау і О. Данкен у другій половині 60-х років зробили спробу подолати обмеження перших двох підходів на основі синтезу їх основних положень, а також ідеї інтегрального соціо-економічного індексу професійного статусу (SEI шкали) [8, 205]. При побудові даного індексу рейтинг престижу розраховувався на підставі даних статистики перепису населення при відсотковому розподілі працюючих чоловіків за рівнем освіти і доходу. В основі складання списку професій лежали критерії доступності та поширеності конкретних професій в суспільстві. На підставі цих даних розраховувалася множинна регресія процентного розподілу рейтингів престижу за освітою і доходом. Коефіцієнт множинної кореляції професій як одиниць спостереження на рівні 0,91 свідчив про те, що використання тільки двох показників - рівнів освіти і доходу - є цілком достатнім для вимірювання рейтингу професій і характеристики соціального стану відповідних груп.

Авторами була побудована двозначна рангова шкала від 0 до 96, на якій розмістилися 446 спеціалізованих назв професій (наприклад, інженери-хіміки отримали ранг в шкалі престижу 90-96, авіаційні та промислові інженери – ранг 85-89, а інженери-електрики 80-84, професори і викладачі вузів зайняли ранг 80-84, у той час як вчителі – тільки 70-74). З них 176 назв пред-

ставляли собою підгрупи класу промислових робітників. Головним досягненням цієї роботи стало відкриття того, що розподіл професій більшою-меншою мірою збігається з відповідним розподілом рівнів доходу, освіти, витрат на споживання, політичних орієнтацій, місця проживання, а також те, що «кордони» між такими соціальними класами є символічними.

IV. Висновки. Дослідження П. Блау і О. Данкена стало гідною теоретичною основою для проведення порівняльних досліджень проблеми і отримало розвиток в роботах багатьох економісоціологів. Особливий внесок був зроблений одним з провідних сучасних науковців соціально-економічної стратифікації Дональдом Дж.Трейманом. На підставі аналізу численних емпіричних досліджень, проведених в 55 країнах до середини 70-х років з використанням зазначеного методу, Д. Трейман прийшов до важливого висновку про те, що «освічені і неосвічені, багаті і бідні, міські та сільські, старі й молоді, всі [респонденти], в середньому, мають подібне сприйняття ієрархії престижу» [15, 208]. Цей висновок дозволив в наступних соціологічних дослідженнях використовувати вибірку, значно меншу за обсягом і включати різні впливові в конкретному суспільстві субкультурні групи. Крім того, Д. Трейман аргументував висновок про подібності ієрархій престижу професій в різних країнах, який раніше (скоріше як припущення) був зроблений А. Інкельс і П. Россі [13, 332].

З 70-х років починається справжній соціологічний бум в порівняльному вивченні соціальних статусів і класів за шкалою професійного престижу [11, 287]. Одним з найважливіших результатів стає розробка стандартних міжнародних шкал престижу професій (ISCO), які дозволяють досить надійно вимірювати престиж професій в порівняльних дослідженнях [10, 37].

Не можна не помітити того, що в подібних дослідженнях поняття класу і статусної групи, по суті, збігаються. Клас описується через статусні характеристики, які дозволяють показати «клас» як об'єктивну структурну позицію, однак не дозволяють визначити його роль в системі соціально-економічних відносин. Крім того, залишаються проблематичними питання про те, скільки саме класів у суспільстві і які між ними відносини та межі.

Отримувані таким методом емпіричні дані свідчили про кроснаціональні подібності професійних прошарків для індустріальних країн:

високий престиж був взаємопов'язаний з професіями, які вимагають або високого рівня майстерності, професійної підготовки, або визначають владу над іншими людьми, або контроль над капіталом [15, 209]. Це інтерпретувалося як демонстрація стабільності, класового консенсусу тощо. Крім того, підтверджувалася базисна ідея функціоналізму про те, що джерело міжпрофесійних нерівностей щодо спеціальних знань, влади, контролю над капіталом криється в необхідній спеціалізації функцій, пов'язаної з виконанням професійних ролей, а соціальний престиж виступає їх «моральною оцінкою».

Належність того чи іншого індивіда до соціальної групи у суспільстві за професійною ознакою в основному детермінує його рівень доходу та відповідно впливає на розширення можливостей людського розвитку. На нашу думку, для того щоб отримати цілісний портрет структури українського суспільства, його необхідно досліджувати через призму стратифікації, а саме через професійну диференціацію. Дослідження професійної стратифікації українського суспільства дасть змогу визначити характер та рівень взаємозалежності та взаємозв'язку між існуючими професійними групами, які є основними детермінуючими факторами доходів громадян, а отже і рівня їх життя.

1. Аврамова Е. М. Социальная мобильность в условиях российского кризиса // Общественные науки и современность. 1999. – № 3. – С. 5–12.

2. Гордон Л. А. Бедность, благополучие, противоречивость: материальная дифференциация в 1990-е годы // Общественные науки и современность. – 2001. – № 3. С. 5–21.

3. Дэвис К. Функциональное обоснование стратификации // Человек и общество. Хрестоматия / Под ред. С. А. Макеева. - К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – С. 107-117.

4. Радаев В. В. Социальная стратификация. [Электронный ресурс] // В. В. Радаев, О. И. Шкаратан. – М.: Аспект Пресс, 1996. – Режим доступа: <http://ecsoc.hse.ru/>

pdf/stratif_p1.pdf.

5. Сорокин П. Социальная стратификация и мобильность // Людина. Цивілізація. Суспільство. М, 1992, с. 297-373.

6. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. [Электронный ресурс] // Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю.Согомонов; Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с. Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Sorok2/index.php.

7. Ченурко Г. Социальная неравенность и сфера занятости // Українське суспільство 1992–2008: соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – С. 56–66.

8. Blau P. M., Duncan O. D. Measuring the Status of Occupations (the first publishing in 1967) // Social Stratification in Sociological Perspective / Ed. By David B. Grusky. – Westview Press, 1994. P. 204-208.

9. Edwards A. M. Comparative Occupation Statistics for the United States, 1870 to 1940. – Washington: Government Printing Office, 1943.

10. Ganzeboom H.B.G., Graaf P.M., Treiman D.J., Leeuw J. A Standard International Socio-Economic Index of Occupational Status // Social Science Research. 1992, № 21 P. 1-56.

11. Ganzeboom H.B.G., Treiman D.J., Ultee W.C. Comparative International Stratification Research: Three Generations and Beyond // Annual Review of Sociology. 1991, № 17.- P. 277-302.

12. Hodge R. W., Siegel P. M., Rossi P. H. Occupational Prestige in the United States, 1925-63 // American Journal of Sociology. 1964, №70. P. 286-302.

13. Inkeles A., Rossi P. National comparisons of occupational prestige // American Journal of Sociology. 1956, № 61. – P. 329-339.

14. Lenski G.E. Power and Privilege: a Theory of Social Stratification. – New York: McGraw-Hill, 1966.

15. Treiman D. J. Occupational Prestige in Comparative Perspective // Social Stratification in Sociological Perspective / Ed. By David B. Grusky. – Westview Press, 1994. P. 208-209.

16. Warner W. L. Social Class in America // Social Stratification in Sociological Perspective / Ed. By David B. Grusky. Westview Press, 1994. P. 190-196.

The article analyzes the main approaches in the study of occupational stratification, issues of socio-economic inequalities and the role of occupational differentiation in the study of the structure of Ukrainian society.

УДК 330.59:316.344

Васильєв О. А.

ДИНАМІЧНІ ЗМІНИ В РОЗШАРУВАННІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗА УМОВАМИ ЖИТТЯ

У статті аналізується стан із розшируванням населення України за умовами життя (за кількістю накопичених депривацій) протягом всього періоду здійснення відповідних досліджень та зв'язок такого розширування із диференціацією за монетарною ознакою.

Ключові слова: депривація (позбавлення), диференціація населення, розширування, умови життя.

І. Вступ. Розширування населення зазвичай вивчають на основі його розподілу за тими чи іншими доходними ознаками. Однак такий роз-